

UDK 27-23:27-732.4-675

27-23=163.42

27-277.2

<https://doi.org/10.53745/bs.95.2.9>

Primljeno: 15. 3. 2025.

Prihvaćeno: 9. 5. 2025.

Izvorni znanstveni članak

Pledoaje za očuvanje ljudske slabosti Božjih riječi u prijevodu Pisma Teološka i egzegetska zapazanja*

A Plea for the Preservation of the Human Weakness of God's Words in the Translation of Scripture: Theological and Exegetical Observations

Miljenka Grgić

Sažetak

Rad iznosi tezu da je ljudska slabost Božjih riječi u Pismu dio Božjeg izbora pri sastavljanju Pisma te da je u biblijskom prijevodu treba očuvati. Tu se tezu utemeljuje na nauku dogmatske konstitucije *Dei Verbum* i potkrepljuje relevantnim primjerima u prijevodi-ma Pisma. U prvom dijelu rada iznosi se nauk *Dei Verbum* o božansko-ljudskoj naravi Pisma, koji afirmira ljudsku slabost Pisma kao spasonosnu, te se navode smjernice *Dei Verbum* za tumačenje i prevođenje Pisma, koje podrazumijevaju očuvanje ljudske slabosti u biblijskom prijevodu. U drugom dijelu rada donose se primjeri uklanjanja ljudske slabosti Božjih riječi u drevnim i modernim prijevodima Pisma – ažuriranje teologije (biblijski politeizam > monoteizam; Bog Otac koji kuša > čuva od kušnje), odstranjivanje sablazni (Izaijino poslanje otvrdnuća > konstatiranje otvrdnuća; Isusova grubost > ozbiljnost), pojašnjavanje nejasnoća (Adamova strana > rebro; Koheletova mudrost > ispraznost), dotjerivanje izričaja (kršćanska hrabrost > muževnost) – te se ukazuje na dalekosežne negativne učinke takvih biblijskih prijevoda na crkvenom i teološkom polju (*Wirkungsgeschichte*). U zaključku rada donose se glavni rezultati te se predstavlja masoretsko očuvanje konsonantskih *lectiones difficiliores* Pisma kao uzor poštivanja i čuvanja Božjih riječi i kao poticaj na očuvanje ljudske slabosti Božjih riječi u prijevodu Pisma.

Ključne riječi: biblijski prijevod, *condescensio*, *Dei Verbum*, *lectiones difficiliores*, *Wirkungsgeschichte*

* Članak je napisan u sklopu četverogodišnjeg znanstveno-istraživačkog projekta *Egzegetske instrumentarij Novoga zavjeta* (EGZEGETINSTR), koji provodi Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, a financiran je iz sredstava Hrvatske zaklade za znanost.

Abstract

The paper advances the thesis that the human weakness of God's words in Scripture is a part of God's choice in composing Scripture, and thus should be preserved in the biblical translation. The thesis is based on the *Dei Verbum* doctrine and supported by relevant examples in translations of Scripture. The first part of the paper presents the doctrine of *Dei Verbum* on the divine-human nature of Scripture, which affirms the human weakness of Scripture as salvific, and it outlines *Dei Verbum's* guidelines for interpreting and translating Scripture, which imply the preservation of the human weakness of Scripture in the biblical translation. The second part of the paper presents examples of the removal of the human weakness of God's words in ancient and modern translations of Scripture – theology updates (biblical polytheism > monotheism; God the Father who tempts > protects from temptation), scandal removal (Isaiah's mission of hardening > assertion of hardening; Jesus' harshness > seriousness), clarification of ambiguities (Adam's side > rib; Ecclesiastes' wisdom > vanity) and refining literary expression (Christian courage > manliness) – and it points out the far-reaching negative effects of such biblical translations on the ecclesiastical and the theological field (*Wirkungshesichte*). The conclusion summarizes the main results and presents the Masoretic preservation of the consonantal *lectiones difficiliores* as a model of respect and preservation of God's words and an incentive to preserve the human weakness of God's words in the translation of Scripture.

Key words: biblical translation, *condescensio*, *Dei Verbum*, *lectiones difficiliores*, *Wirkungsgeschichte*

Uvod

Božje riječi u Pismu izražene su ljudskim jezikom i taj jezik obiluje ljudskim slabostima. Budući da se Bogu pripisuje savršenstvo, ljudske slabosti Pisma percipira se kao svojevrstan neželjeni nusprodukt nadahnuća, kao 'nužno zlo' u originalu Pisma koje se može i treba ukloniti u biblijskom prijevodu.

U povijesti biblijskih prijevoda od početaka do danas uočava se konstantno otklanjanje ljudske slabosti Božjih riječi, odnosno tumačenje nejasnoća, dotjerivanje banalnosti, odstranjivanje sablazni i ažuriranje teologije. Ta praksa nalazi svojevršno opravdanje u povijesti nastanka Pisma i povijesti prenošenja njegova konačnog teksta. Dijakronijska istraživanja otkrila su uklanjanja ljudske slabosti Božjih riječi već u procesu nastanka Pisma,¹ a drevni grčki i hebrejski manuskripti svjedoče mnoštvo kasnijih *lectiones faciliores* koji zamjenjuju originalne *lectiones difficiliores*.² Ta praksa uklanjanja ljudske slabosti Božjih

¹ Kasnije verzije i kasnije redakcije različitih biblijskih tekstova otklanjale su razne ljudske slabosti ranijih verzija i ranijih redakcija.

² Jedan osobit primjer takvog popravljivanja originalnog teksta jest kumranski svitak 1QI^a, koji gotovo sustavno otklanja *lectiones difficiliores* Izaijina originala (van der Kooij 1981, 74-119).

riječi paralelno se odvijala i u drevnim biblijskim prijevodima. Najznačajniji drevni prijevodi, grčka Septuaginta i aramejski Targumi, obiluju takvim postupcima pa ih je nekad prikladnije zvati interpretacijom negoli prijevodom Pisma.³

Budući da povijest nastanka Pisma i prenošenja njegova konačnog teksta kao i drevna povijest prevođenja Pisma svjedoče konstantno uklanjanje ljudske slabosti Božjih riječi, sličan pristup i slične tendencije nalazimo u modernim biblijskim prijevodima. Stoga je ovaj rad koncipiran kao pledoaje za očuvanje ljudske slabosti Božjih riječi u prijevodu Pisma.

Po našem mišljenju, ljudska slabost Božjih riječi u Pismu ne predstavlja negativan i neželjen nusprodukt nadahnuća, nego je dio Božjeg izbora ljudskih autora Pisma. Stoga ćemo u ovom radu iznijeti tezu da je Bog želio ljudsku slabost Pisma, te je u prijevodu treba očuvati. Tu tezu utemeljit ćemo na nauku dogmatske konstitucije *Dei Verbum* Drugog vatikanskog koncila i potkrijepiti je relevantnim primjerima u prijevodima Pisma. U prvom dijelu rada iznijet ćemo nauk *Dei Verbum* o božansko-ljudskoj naravi Pisma, koji afirmira ljudsku slabost Pisma, te navesti smjernice te konstitucije za tumačenje i prevođenje Pisma, koje podrazumijevaju očuvanje ljudske slabosti Pisma u prijevodu. U drugom dijelu rada vidjet ćemo primjere uklanjanja ljudske slabosti Božjih riječi u drevnim i modernim prijevodima Pisma te ukazati na negativne strane i negativne učinke takvih biblijskih prijevoda (*Wirkungsgeschichte*).

1. Ljudska slabost Božjih riječi u svjetlu nauka *Dei Verbum*

Nauk *Dei Verbum* o naravi, tumačenju i prevođenju Pisma osvjetljuje značenje ljudske slabosti Božjih riječi u Pismu i upućuje na potrebu njezina očuvanja u biblijskom prijevodu.

1.1. Susretljivost Božje Mudrosti u Pismu (DV 11–13)

U govoru o božanskom nadahnuću i tumačenju Pisma *Dei Verbum* naglašava ljudske autore i ljudski govor Pisma (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 11–13).

Dei Verbum afirmira biblijske pisce u njihovim ljudskim sposobnostima kao prave autore Pisma⁴ i predstavlja ljudski govor Pisma kao *locus theologi-*

³ Za interpretacijski karakter Septuaginte i aramejskih Targuma vidi: Papinska biblijska komisija TBC, 1995, br. 1334.

⁴ »Pri sastavljanju svetih knjiga Bog je izabrao ljude koje je, u djelatnosti njihovih sposobnosti i moći upotrijebio, da – njegovim djelovanjem u njima i po njima – kao pravi autori

cus.⁵ Precizira se da su ljudski autori zapisali »sve ono i samo ono« što je Bog htio (*ea omnia eaque sola*) (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 11) i da ljudski jezik Pisma ne šteti Božjoj istini i svetosti (*salva semper Dei veritate et sanctitate*) (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 13). Sukladno tom nauku *Dei Verbum* uspoređuje Urječenje i Utjelovljenje, odnosno ulazak Božjih riječi u ljudski jezik i ulazak Vječne Riječi u ljudsko tijelo: »Jer, riječi Božje, izrečene ljudskim jezicima, postadoše slične ljudskom govoru, kao što jednoč Riječ Vječnog Oca, uzevši slabo ljudsko tijelo, postade slična ljudima« (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 13).

Konstrukcija rečenice u latinskom izvorniku konstitucije *Dei Verbum* jasno očituje usporedbu ljudskih jezika Božjih riječi u Pismu i ljudskog tijela Vječne Riječi u Isusu Kristu. A budući da se kao glavna značajka tijela Vječne Riječi navodi »ljudska slabost«, iz usporedbe se ljudsku slabost indirektno povezuje s ljudskim jezikom Božjih riječi.

Urječenje	<i>Dei enim verba,</i>	A
	<i>humanis linguis expressa,</i>	a
	<i>humano sermoni assimilia facta sunt,</i>	b
↑ ↓ ↑	<i>sicut olim</i>	
Utjelovljenje	<i>Aeterni Patris Verbum,</i>	A'
	<i>humanae infirmitatis assumpta carne,</i>	a'
	<i>hominibus simile factum est.</i>	b'
<i>Dei Verbum 13</i>		

Usporedba Urječenja i Utjelovljenja otkriva važnost ljudske slabosti Božjih riječi u Pismu. Ljudska slabost tijela Vječne Riječi od iznimne je važnosti jer pokazuje autentičnost Utjelovljenja. Ona pokazuje da Kristovo tijelo nije bilo nekakav privid ili neko izvanredno ljudsko tijelo koje nemaju drugi ljudi, nego pravo ljudsko tijelo, tijelo »iz žene« sa svim ljudskim značajkama.⁶ Na sličan način ljudska slabost Božjih riječi u Pismu iznimno je važna jer očituje autentičnost Urječenja.

pismeno predaju sve ono i samo ono što on hoće« (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 11).

⁵ »Budući da je Bog u Svetom pismu govorio po ljudima na ljudski način, to tumačitelj Svetog pisma, da bi proniknuo ono što nam je Bog htio priopćiti, mora pažljivo istraživati što su hagiografi stvarno htjeli reći i što je Bog odlučio njihovim riječima otkriti« (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 12).

⁶ Pavlova tvrdnja, »rođen od žene« (Gal 4,4), često se pogrešno shvaća kao marijanska tvrdnja, a zapravo je kristološka tvrdnja koja naglašava autentičnost Kristova tijela i čovještva.

Dei Verbum citira sv. Ivana Zlatoustog i kaže: »U Svetom pismu dakle – bez povrede Božje istine i svetosti – očituje se čudesna ‘susretljivost’ vječne Mudrosti ‘da upoznamo neizrecivu Božju dobrohotnost i koliko je prilagođivanje govora pokazao Bog u providnosti i brizi za našu narav.’« (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 13). Ta tvrdnja posvješćuje da u Pismu nisu spasonosni samo artikulirani govori i sadržaji nego i ljudski jezik biblijskog govora, koji očituje da se Bog prilagodio ljudima. Ta susretljivost Božje mudrosti izražava ono što se ne može artikulirati i što tvrdnje o Božjoj dobroti u Pismu ne mogu izraziti, to jest, »neizrecivu (*ineffabile*) Božju dobrohotnost«. Dakle, ljudsko Pismo nije samo ljudima razumljiv govor o Božjoj dobroti nego je i materijalni dokaz Božje dobrote.

Iz govora dogmatske konstitucije *Dei Verbum* o ljudskom autorstvu i ljudskim značajkama Pisma proizlazi da ljudske slabosti Božjih riječi ne mogu biti neželjen nusprodukt nadahnuća, nego ih treba shvatiti kao Božji izbor i kao važan aspekt spasonosne susretljivosti Božje mudrosti. Pri sastavljanju Pisma Bog nije morao uključiti element ljudske slabosti. On je mogao uliti biblijskim piscima nadnaravne sposobnosti da sastave izvrsno Pismo koje bi jasno očitivalo svoje božansko podrijetlo i koje bi se čudesnom božanskom naravi namevalo ljudima, Pismo koje bi bilo precizno i jasno te bi ga bilo lako prevoditi. No Bog to nije htio. Bog je htio ljudima dati autentično ljudsko Pismo, nesavršeno Pismo koje očituje »čudesnu susretljivost Vječne Mudrosti« kako bi ljudi »upoznali neizrecivu Božju dobrohotnost« (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 13). Dakle, ljudska slabost Božjih riječi nije nikakav defekt Pisma, nego vrhunski izraz susretljivosti Božje mudrosti i najsnažnije očitovanje Božje dobrote. Kao što je slabo ljudsko tijelo Vječne Riječi najveći dokaz autentičnosti Utjelovljenja tako je i ljudska slabost Božjih riječi u Pismu najveći dokaz autentičnosti Urječenja.

Budući da ljudska slabost Božjih riječi u Pismu ne šteti Božjoj istini i svetosti, a spasonosno očituje Božju dobrotu i autentičnost Urječenja, tu ljudsku slabost Božjih riječi trebalo bi očuvati u biblijskom prijevodu. Na isti zaključak upućuju i smjernice *Dei Verbum* o tumačenju i prevođenju Pisma.

1.2. Zahtjev za prikladnim i ispravnim prijevodom Pisma (DV 22)

Dei Verbum pravi jasnu razliku između tumačenja i prevođenja Pisma. O tim dvjema zadaćama govori se u dvama različitim poglavljima, trećem i šestom, koja imaju dvije različite teološke perspektive, jedno dogmatsku (III. O božan-

skom nadahnuću Svetoga pisma i njegovu tumačenju, *Dei Verbum* 11 – 13), a drugo pastoralnu (VI. Sveto pismo u životu Crkve, *Dei Verbum* 21 – 26). U okviru tih dvaju različitih poglavlja i različitih teoloških perspektiva *Dei Verbum* daje različite smjernice za prevođenje i tumačenje Pisma.

Prema *Dei Verbum* 12 tumači Pisma trebaju istražiti ljudski govor Pisma i utvrditi nakanu ljudskih autora da bi otkrili što je Bog želio reći kroz taj ljudski govor i tu ljudsku nakanu. Prema *Dei Verbum* 22 prevoditelji trebaju napraviti »prikladan« i »ispravan« prijevod biblijskog izvornika: »Crkva se materinskom zauzetošću brine da se prirede prikladni i ispravni prijevodi na različite jezike, prvenstveno iz izvornih tekstova Svetih knjiga« (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 22). Važnost tih dviju karakteristika prijevoda Pisma, prikladnosti i ispravnosti (*aptae ac rectae*), prepoznaju različita izdanja konstitucije *Dei Verbum*, koja u tematskim naslovima kod br. 22 ističu upravo taj dvostruki zahtjev.⁷

Smjernice *Dei Verbum* za tumačenje i prevođenje Pisma otkrivaju da prevoditelji ne mogu pristupati ljudskoj slabosti Božjih riječi na način na koji joj mogu pristupati tumači. Tumači trebaju analizirati i interpretirati ljudski govor Pisma i pritom mogu uklanjati ljudsku slabost Božjih riječi kako bi iznijeli na vidjelo njihovu spasonosnu istinu. Prevoditelji Pisma to ne mogu. Kombinacija pridjeva *aptae ac rectae* – »prikladni i ispravni« pokazuje da se od prevoditelja ne traži interpretacija, nego vjerna preslika Pisma.

Svaki prijevod Pisma nužno uključuje jednu dozu interpretacije. No prijevod treba jasno razlikovati od interpretacije. Na to ukazuje i dokument *Tumačenje Biblije u Crkvi*, koji odvaja prijevod i interpretaciju Pisma kao dvije različite faze inkulturacije Pisma (Papinska biblijska komisija TBC, 1995, br. 1523, 1525). Ta jasna distinkcija sugerira da zahtjev za »prikladnošću« prijevoda ne treba shvatiti u smislu interpretativne adaptacije Pisma, nego u smislu lingvističke inkulturacije. Takvo shvaćanje »prikladnosti« prijevoda podupire i pridruženi zahtjev *Dei Verbum* za »ispravnnošću« (*aptae ac rectae*), koji isključuje preinake Pisma.

Kada se ima na umu razlika između prijevoda i interpretacije Pisma, postaje jasno da »prikladan i ispravan prijevod« podrazumijeva očuvanje ljudske slabosti Božjih riječi. Prikladan i ispravan prijevod Pisma predstavlja Pismo u novom jezičnom ruhu, ali s istim spasonosnim značajkama, odnosno presli-

⁷ Primjerice, hrvatsko izdanje Kršćanske sadašnjosti stavlja tematski naslov u obliku dvostrukog zahtjeva: »Prijevodi neka budu prikladni i ispravni« (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 22).

ku koja je vjerna originalu pod svim njegovim spasonosnim vidovima. Pod spasonosnim značajkama Pisma obično se misli na semantički, literarni i pragmatični vid biblijskih tvrdnji. No, *Dei Verbum* precizira da u Pismu nisu spasonosne samo biblijske tvrdnje nego i njegova ljudska pojavnost, preciznije, susretljivost Božje mudrosti koja očituje neizrecivu Božju dobrotu.

Ljudska slabost Božjih riječi u Pismu dio je spasonosne pojavnosti Pisma. Stoga prevoditelj, od kojeg se traži prikladan i ispravan prijevod, ne može tu pojavnost obescijeniti i otkloniti kao defekt, nego je treba na prikladan način preslikati i očuvati u biblijskom prijevodu.

2. Uklanjanje ljudske slabosti Božjih riječi u prijevodima Pisma

U prethodnom poglavlju iznijeli smo nauk dogmatske konstitucije *Dei Verbum*, koji podupire tezu da ljudsku slabost Božjih riječi treba očuvati u biblijskom prijevodu. Sada ćemo potkrijepiti tu tezu nekim klasičnim primjerima uklanjanja ljudske slabosti u prijevodima Pisma. Navest ćemo primjere iz najutjecajnijeg drevnog prijevoda Pisma, grčke Septuaginte (*Septuaginta* 2006; dalje: LXX), iz najpopularnijeg hrvatskog prijevoda Pisma u izdanjima Kršćanske sadašnjosti (*Biblija* 1968; *Biblija* ⁵2019; *Jeruzalemska Biblija* 2004; dalje: KS), te jedan primjer iz službenih prijevoda Pisma biskupskih konferencija Italije i Francuske (*Bibbia* 2008; *La Bible* 2013), koji je imao odjeka na globalnoj crkvenoj razini.

2.1. Ažuriranje teologije u biblijskom prijevodu

2.1.1. Biblijski politeizam

Pismo u svojoj konačnoj formi ispovijeda monoteizam, no u njemu se nalaze tragovi nekadašnjeg politeizma biblijskih pisaca i naraštaja. Jedan od tih tragova su opći termini za božanstvo, אֱלֹהִים i אֱל, koji se u nekim tekstovima nedvojbeno odnose na bogove u množini (אֱלִים, Izl 15,11; Pss 29,1; 89,7; אֱלֹהִים, Pss 8,6; 82,1; 97,7; 138,1). Drevni i moderni prijevodi Pisma na različite načine uklanjaju taj trag biblijskog politeizma.

U LXX bogovi iz hebrejskog izvornika postali su »anđeli« (Pss 8,6; 97,7; 138,1) i »Bog« (Pss 29,1; 89,7), a rjeđe su ostali »bogovi« (Izl 15,1; Ps 82,1). U hrvatskom prijevodu KS-a »bogovi« su postali »Bog« (Pss 8,6; 29,1; 89,7), »anđeli« (Ps 138,1) i »bogovi« u navodnim znacima (Ps 82,1), a rjeđe su ostali »bogovi« (Izl 15,1; Ps 97,7). K tomu, *Jeruzalemska Biblija* navedenim prijevodima dodaje

bilješke, koje otklanjanju bilo kakve politeističke sumnje, precizirajući da je riječ o anđelima.⁸

		MT	LXX
I.	Ps 8,6	מַעֲשֵׂי מַלְאָכָיִים	βραχὺ τι παρ' ἀγγέλους
	Ps 97,7	כָּל־אַלֹהִים	πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ
	Ps 138,1	נִגַּד אֱלֹהִים	ἐναντίον ἀγγέλων
II.	Ps 29,1	בְּנֵי אֱלִים	υἱοὶ θεοῦ
	Ps 89,7	בְּבָנֵי אֱלִים	ἐν υἱοῖς θεοῦ
III.	Izl 15,11	בְּאַלִּים	ἐν θεοῖς
	Ps 82,1	נֹצֵב לְאֶסְף אֱלֹהִים בְּקֶרֶב אֱלֹהִים	ἔσθῃ ἐν συναγωγῇ θεῶν ἐν μέσῳ δὲ θεοῦς
		MT	KS
I.	Ps 8,6	מַעֲשֵׂי מַלְאָכָיִים	malo manjim od Boga
	Ps 29,1	בְּנֵי אֱלִים	sinovi Božji
	Ps 89,7	בְּבָנֵי אֱלִים	među sinovima Božjim
II.	Ps 138,1	נִגַּד אֱלֹהִים	pred licem anđela
III.	Ps 82,1	נֹצֵב לְאֶסְף אֱלֹהִים בְּקֶרֶב אֱלֹהִים	ustaje u skupštini »bogova«, usred »bogova«
IV.	Izl 15,11	בְּאַלִּים	među bogovima
	Ps 97,7	כָּל־אַלֹהִים	svi bozi

Prijevod LXX i KS-a uklanjaju trag biblijskog politeizma i ažuriraju teologiju pripadajućih biblijskih tvrdnji u skladu s konačnom biblijskom monoteističkom vjerom. Međutim, oni stvaraju drugi problem. Uklanjanjem tragova biblijskog politeizma ujedno se uklanjaju i tragovi evolucije biblijskog monoteizma i povijesnog razvoja biblijske objave, te se stvara krivi dojam da su svi biblijski pisci i naraštaji bili monoteisti i da im je od početka bilo objavljeno da postoji samo jedan Bog. Taj krivi dojam dodatno osnažuju bilješke koje prate biblijski prijevod i koje interpretiraju biblijske tvrdnje u skladu s monoteističkom vjerom, a zapravo bi trebale sadržavati nužna i dostatna objašnjenja te biti prikladne i za nekršćane (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 25). Na tim krivim tragovima izmijenjenog Pisma i netočnih bilježaka razvija se vjernički i biblijski fundamentalizam, koji odbacuje povijesni razvoj biblijske objave i pogrešno shvaća biblijsko nadahnuće, objavu i sadržaj (*Wirkungsgeschichte*).⁹

⁸ Vidi: Pss 8,6^s; 29,1^d; 82,6^d; 89,8^e; 138,1^c. Tim tekstovima i bilješkama *Jeruzalemske Biblije* može se dodati i Pnz 32,8^e. Tu masoretski tekst ima בְּנֵי יִשְׂרָאֵל – »sinovi Izraela«, ali drevne varijante i kontekst indiciraju da je originalno čitanje bilo »sinovi bogova«: בְּנֵי > בְּנֵי אֱלִים (4QDeut^l), ἀγγέλων θεοῦ (LXX). Povezivanje sinova Božjih s anđelima temelji se na Job 1,6; 2,1, gdje kontekst jasno očituje da su »sinovi Božji« anđeli (בְּנֵי הָאֱלֹהִים, MT; οἱ ἄγγελοι τοῦ θεοῦ, LXX).

⁹ O fundamentalističkom shvaćanju božanske objave u Pismu vidi: Papinska biblijska komisija TBC, 1995, br. 1381, 1383-1384.

2.1.2. Bog Otac koji uvodi u kušnju

Isusova molitva *Oče naš* sadrži zaziv prema kojem Bog Otac uvodi ljude u kušnju: μή εισενέγκης ἡμᾶς εἰς πειρασμόν – »ne uvedi nas u kušnju/napast«¹⁰ (Mt 6,13a | Lk 11,4b).¹¹

U novije vrijeme nametnulo se mišljenje da se slika Boga Oca koji uvodi u kušnju protivi Isusovoj slici dobrog Boga Oca, pa se u biblijskim prijevodima počelo slobodnije interpretirati zaziv u Mt 6,13a | Lk 11,4b. Službeni talijanski i francuski prijevodi Pisma umjesto tradicionalnog doslovnog prijevoda »Ne uvedi nas u napast« (»Non indurci in tentazione«, »Ne nous soumettons pas à la tentation«) uveli su slobodnije interpretacijske prijevode: »Non abbandonarci alla tentazione« – »Ne prepusti nas napasti« (Bibbia 2008), »Et ne nous laisse pas entrer en tentation« – »Ne dopusti nam da uđemo u napast« (La Bible 2013). Papa Franjo dao je snažan poticaj takvoj promjeni i u službenim verzijama molitve *Oče naš*,¹² pa su biskupske konferencije Francuske i Italije uvele te prijevode i u službenu molitvu *Oče naš* (Francuska biskupska konferencija 2017, 3; Talijanska biskupska konferencija 2018, 2).

Slobodni interpretacijski prijevodi u Mt 6,13a | Lk 11,4b usklađuju molitveni zaziv s drugim biblijskim odlomcima, koji izričito niječu da Bog napastuje ljude (Jak 1,13,14), vežu napast uz sotonu i stanje samoga čovjeka,¹³ tvrde da Bog svoje vjerne izbavlja od kušnje (Sir 33,1; 2 Pt 2,9; Otk 3,10) i upućuju na molitvu kao sredstvo da se ne »uđe u napast« (Mt 26,41; Mk 14,38; Lk 22,40,46). Na pozadini tih biblijskih odlomaka teško je reći da Bog »uvodi u kušnju/napast« (Mt 6,13a | Lk 11,4b).¹⁴ Međutim, postoje drugi biblijski odlomci koji takvu tvrdnju podržavaju.

¹⁰ Termin πειρασμός u Bibliji ima te dvije nijanse značenja: »an attempt to learn the nature or character of someth., test, trial [...] an attempt to make one do someth. wrong, temptation, enticement to sin« (Bauer i Danker 2000); »iskušenje, kušnja, napast« (Popović 2016); »iskušavanje, kušnja« (Senc 1999).

¹¹ Konjunktiv aorista s česticom negacije upotrijebljen je za zabranu buduće radnje umjesto negativnog imperativa aorista (Blass i Debrunner 1997, § 364, 3; Zerwick 2001, § 246).

¹² Dva najzapaženija istupa pape Franje bili su gostovanje u televizijskoj emisiji *Padre nostro* 6. prosinca 2017. na Tv2000 i kateheza na molitvu *Oče naš* naslovljena *Non abbandonarci alla tentazione* na općoj audijenciji 1. svibnja 2019.

¹³ Pismo spominje đavlovo kušanje Isusa (Mt 4,1,3; Mk 1,13; Lk 4,2,13) i kršćana (1 Kor 7,5; 1 Sol 3,5; Otk 2,10) te navodi slabost tijela (Mt 26,41; Mk 14,38) i ljudsko ponašanje (1 Tim 6,9) kao moguće razloge ulaženja i upadanja u napast (Mt 26,41; Mk 14,38; Lk 22,40,46; 1 Tim 6,9).

¹⁴ Tvrdnje o vlastitom »ulaženju/upadanju u napast« (εἰσερχεσθαι εἰς πειρασμόν, Mt 26,41; Mk 14,38; Lk 22,40,46; ἐπιπίπτειν εἰς πειρασμόν, 1 Tim 6,9) odudaraju od tvrdnje o Božjem »uvođenju u napast« (εἰσφέρειν εἰς πειρασμόν, Mt 6,13; Lk 11,4).

Pismo na više mjesta govori da Bog kuša ljude kako bi se očitovali ili učvrstili njihov karakter i vjera¹⁵ te prikazuje izvanjske nevolje kao kušnje u smislu prigode za učvršćenje vjere¹⁶. Stoga se Božje kušnje predstavlja kao nešto potrebno i pozitivno (Ps 25,2; Sir 2,1; 4,17; Jak 1,12) unatoč tomu što su one objektivno zlo koje treba trpjeti (Job 1–3) i koje može dovesti do otpada od vjere (Lk 8,13). Na pozadini tih biblijskih tvrdnji razumljiv je zaziv Bogu, »ne uvedi nas u napast, nego izbavi nas od zla« (Mt 6,13), kao izraz svijesti o vlastitoj slabosti i potrebi Božje pomoći u kušnjama.

Biblijski govor o Božjim kušnjama otkriva da doslovan prijevod zaziva u Mt 6,13a | Lk 11,4b nije problematičan iz biblijske perspektive. Kad se pak problem bolje promotri i potraži njegov korijen, opaža se da je doslovan prijevod zaziva postao problematičan u okvirima modernih crkvenih i društvenih tendencija.

Novije vrijeme obilježila su crkvena strujanja koja povezuju sliku Boga Oca s iskustvom očinske ljubavi i milosrđa,¹⁷ a zapostavljaju neugodan aspekt očinskog karanja i odgoja (Heb 12,5–8), što je na liniji modernih društvenih averzija prema korektivnim odgojnim metodama. Interpretacijski prijevod molitvenog zaziva u Mt 6,13a | Lk 11,4b otklanja taj neugodan aspekt Božjeg očinstva te ažurira teologiju zaziva sukladno modernim crkvenim i društvenim gibanjima. Istodobno, taj prijevod stvara puno veće probleme jer nelegitimno mijenja neupitan originalni tekst Isusove molitve i sakati biblijsku sliku Boga Oca, svodeći je na ugodna iskustva očinske ljubavi i milosrđa (*Wirkungsgeschichte*). A zapravo bi se trebalo događati suprotno. Neupitan originalni tekst Isusove molitve *Oče naš*, koja je privilegirano mjesto za shvaćanje biblijske i Isusove slike Boga Oca, trebao bi služiti kao spasonosni korektiv modernih crkvenih i društvenih tendencija i parcijalnih prikaza Boga Oca.

2.2. *Odstranjivanje sablazni u biblijskom prijevodu*

2.2.1. Izaijino poslanje otvrdnuća

Bog Izaiji povjerava neobično proročko poslanje, koje se u stručnoj literaturi obično naziva *Verstockungsauftrag* – »poslanje otvrdnuća« (Iz 6,9–10; Schmidt

¹⁵ Pismo govori o Božjem kušanju (πειρασμός, πειράζω) pojedinaca (Abraham, Post 22,1; 1 Mak 2,52; Sir 44,20; Heb 11,17; Ezekija, 2 Ljet 32,31; pravednik, Mudr 3,5) i Izraelaca općenito (Izl 15,25; 16,4; 20,20; Pnz 13,4; 33,8; Suci 2,22; 3,1,4; Jdt 8,25,26; Mudr 11,9). Za Isusa se kaže da je bio iskušen svime, osim grijehom (Heb 2,18; 4,15).

¹⁶ Vidi: Lk 22,28; 1 Kor 10,13; Jak 1,2; 1 Pt 1,6; 4,12. Usp. Dn 12,10.

¹⁷ Poruka Božjeg milosrđa osobito je obilježila pontifikat pape Franje, ali njezino isticanje započelo je puno ranije, s privatnim objavama Faustine Kowalske o Božjem milosrđu i širenja njezinih poruka na globalnom planu cijele Crkve za pontifikata Ivana Pavla II.

1971, 68-90). Bog šalje Izaiju da svojim govorom otvrdne narod kako se narod ne bi obratio i ozdravio, što je oprečno standardnim Božjim i proročkim nastojanjima oko obraćenja naroda.

	וַיֹּאמֶר לְךָ וְאַמְרָתָּ לְעַם הַזֶּה שְׁמַעוּ שְׁמוֹעַ וְאַל־תִּבְיִנוּ וְרֹאדוּ רֹאדוּ וְאַל־תִּדְעוּ: הַשְׁמֹנוּ לִב־הַעֵצִים הַזֶּה וְאַנְזִינוּ הַכֶּבֶד וְעֵינֵינוּ הִשָּׁע פֹּה־רָצָה בְּעֵינֵינוּ וּבְאַנְזֵנוּ שְׁמַע וּלְקַבּוּ יְבִין וְשָׁב וְרָפָא לוֹ:
Iz 6,9-10 (MT)	I reče: »Idi i reci tom narodu: 'Slušajte dobro, ali nemojte razumjeti, gledajte dobro, ali nemojte spoznati.' Otežaj salom srce tog naroda i ogluš mu uši i zaslijepi mu oči da svojim očima ne vidi i svojim ušima ne čuje i svojim srcem ne razumije, pa se ne obrati i ne ozdravi.«
Iz 6,9-10 (LXX)	καὶ εἶπεν πορεύθητι καὶ εἰπὸν τῷ λαῷ τούτῳ ἀκοῇ ἀκούσετε καὶ οὐ μὴ συνῆτε καὶ βλέποντες βλέψετε καὶ οὐ μὴ ἴδῃτε ἐπαχύνθη γὰρ ἡ καρδία τοῦ λαοῦ τούτου καὶ τοῖς ὤσιν αὐτῶν βαρέως ἤκουσαν καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτῶν ἐκάμυσαν μήποτε ἴδωσιν τοῖς ὀφθαλμοῖς καὶ τοῖς ὤσιν ἀκούσωσιν καὶ τῇ καρδίᾳ συνώσιν καὶ ἐπιστρέψωσιν καὶ ἰάσονται αὐτοῦς I reče: »Idi i reci tom narodu: 'Pažljivo ćete slušati, ali nećete razumjeti, i dobro ćete gledati, ali nećete spoznati.' Jer usalilo se srce tog naroda i svojim ušima teško su čuli i svoje oči zatvorili su da očima ne vide i ušima ne čuju i srcem ne razumiju, pa da se obrate i da ih ozdravim.«
Iz 6,9-10 (KS)	On odgovori: »Idi i reci tom narodu: 'Slušajte dobro, al' nećete razumjeti, gledajte dobro, al' nećete spoznati.' Otežaj salom srce tom narodu, ogluš mu uši, zaslijepi oči, da očima ne vidi, da ušima ne čuje i srcem da ne razumije kako bi se obratio i ozdravio.«

Drevna LXX otklanja negativno Izaijino poslanje otvrdnuća tako što mijenja hebrejske imperative u grčke indikative i konjunktive¹⁸: u r. 9 dva imperativa prevodi indikativom futura (שְׁמַעוּ > ἀκοῇ ἀκούσετε; רֹאדוּ > βλέποντες βλέψετε), druga dva imperativa konjunktivom aorista, kojim se niječe buduće zbivanje (וְאַל־תִּבְיִנוּ > καὶ οὐ μὴ συνῆτε; וְאַל־תִּדְעוּ > καὶ οὐ μὴ ἴδῃτε)¹⁹, a tri imperativa u r. 10 indikativom aorista (הִשָּׁע > ἐπαχύνθη; הַכֶּבֶד > ἤκουσαν; הִשָּׁע > ἐκάμυσαν). Posljedično tomu u LXX nije Bog onaj koji priječi obraćenje naroda, nego je narod sam sebe onespособio za obraćenje.

U hrvatskom prijevodu KS-a nalazimo slične modifikacije. U r. 9 dva negativna imperativa prevedena su futurom (וְאַל־תִּבְיִנוּ > »al' nećete razumjeti«; וְאַל־תִּדְעוּ > »al' nećete spoznati«) iz čega proizlazi da Bog ne otvrdnjuje narod, nego samo predviđa otvrdnuće naroda. Nadalje, namjernom vezniku וְ – »da

¹⁸ Slična ublažavanja i otklanjanja Izaijina poslanja otvrdnuća nalazimo i u drugim drevnim prijevodima (Evans 1982, 415-418).

¹⁹ Dvostruka negacija οὐ μὴ s konjunktivom aorista obično se koristi za naglašeno nijećanje zbivanja u budućnosti (LXX Iz 6,9 > Mt 13,14). Vidi: Blass i Debrunner 1997, § 365; Zerwick 2001, § 444.

ne« u r. 10 prijevod KS-a podređuje samo prva tri glagolska oblika *yiqtol*, ali ne i zadnja dva *weqatalti* oblika, što je pogrešno (Joüon i Muraoka 2000, § 115c, 168gh) i što stvara krivi dojam da poslanje otvrdnuća u konačnici ima pozitivnu svrhu obraćenja i ozdravljenja naroda.

Navedeni prijevodi uklanjaju negativno proročko poslanje otvrdnuća, ali stvaraju drugi problem. Ti prijevodi mijenjaju Božje i proročko djelovanje prema normama uobičajenog i prihvatljivog morala kao da bi Božji moral bio istovjetan ljudskom moralu, što je krivo. Naime, Pismo na više mjesta, uključujući i Izaijino poslanje otvrdnuća, pokazuje da Božji moral nadilazi ljudsko poimanje dobra i zla. Pismo bilježi neobične i neočekivane Božje intervencije (Post 3,22-24; 4,3-15; 11,6-9) te tvrdi da Bog jednako stoji iza dobrih i zlih događaja bez da dovodi u pitanje Božju pravednost i dobrotu (Iz 45,6-7; Prop 3,1-11; Sir 11,14; 33,14-15). Takve Božje radnje i biblijske tvrdnje jasno očituju da se Božja pravednost i dobrotu ne mogu mjeriti kategorijama pravednosti i dobrote ljudskog morala.

Biblijski nauk o drukčijem Božjem moralu spasonosna je biblijska pouka u situacijama misterija zla u kojima Bog ne djeluje onako kako bi se očekivalo i kako ljudi smatraju da je dobro i pravedno. A prijevodi Pisma koji su lišeni elemenata tog nauka ostavljaju trpeće ljude bez spasonosnih objašnjenja i navode ih da propituju Božju dobrotu i pravednost (*Wirkungsgeschichte*).

2.2.2. Isusova grubost

Markovo evanđelje sadrži elemente Isusove grubosti koji odudaraju od raširene idealizirane slike o Isusu te mogu biti izvor sablazni. Stoga se u biblijskim prijevodima nastoji ublažiti izraze Isusove grubosti.

Kad je Isus ozdravio gubavca, Marko kaže: καὶ ἐμβριμῶμενος αὐτῷ εὐθὺς ἐξέβαλεν αὐτὸν – »i rasrdivši se na njega, odmah ga je potjerao« (Mk 1,43). Glagoli ἐμβριμάομαι i ἐκβάλλω stoje zajedno u istom kontekstu, pa nedvojbeno izražavaju jako negativne emocije i akcije²⁰: ἐμβριμάομαι – »rasrditi se«²¹

²⁰ *Codex Bezae* u Mk 1,41 ima još ὀργισθεῖς – »rasrđen« umjesto σπλαγχνισθεῖς – »ganut«, što očituje da je Isus u ljutnji ozdravio gubavca. To čitanje u *Codex Bezae* moglo bi biti izvorni *lectio difficilior*.

²¹ Glagolu ἐμβριμάομαι pridaju se sljedeće nijanse značenja: »insist on someth. sternly, warn sternly [...] scold, censure [...] to feel strongly about someth., be deeply moved« (Bauser i Danker 2000); »strogo zapovjediti, poprijetiti; govoriti (grubo) oštro, otresti se, žestoko prigovarati« (Popović 2016); »poet. brektati, dahtati u čem; u N. T. pren. zlovolju pokazati, takođ.: zabrinut biti« (Senc 1999). Marko upotrebljava taj glagol dva puta (Mk 1,43; 14,5), oba puta u kombinaciji negativnih glagola (ἐμβριμάομαι, ἐκβάλλω, Mk 1,43; ἀγανακτέω, ἐμβριμάομαι, Mk 14,4-5).

ἰ ἐκβάλλω – »potjerati«. ²² No, hrvatski prijevod KS-a ublažava njihovo značenje: »Isus se otrese na nj i odmah ga otpravi.« ²³

Kad je Isusova rodbina došla Isusu, Marko kaže: καὶ ἀκούσαντες οἱ παρ’ αὐτοῦ ἐξῆλθον κρατῆσαι αὐτόν· ἔλεγον γὰρ ὅτι ἐξέστη – »Čuvši to, njegovi su došli da ga uhvate. Jer govorili su, »Poremećen je.« (Mk 3,21). Glagoli κρατέω i ἐξίστημι povezani su istim bližim kontekstom i neupitno imaju jako negativno značenje i prizvuk: κρατέω – »uhvatiti« ²⁴ i ἐξίστημι – »biti poremećen, poludjeti« ²⁵ (Vulgata: *quoniam in furorem versus est* (dalje: VG); usp. 2 Kor 5,13). No, hrvatski prijevod KS-a ublažava njihovo značenje i disocira negativno mišljenje o Isusu od Isusove rodbine, prevodeći personalni oblik ἔλεγον – »govorili su« impersonalnim »govorilo se«: »Čuvši to, dođoše njegovi da ga obuzdaju jer se govorilo: 'Izvan sebe je!'« (Mk 3,21). ²⁶

Naracija u Mk 3,20-35 očituje da se scena u Mk 3,21 nastavlja u Mk 3,31-35 ²⁷ te da su Isusova majka i braća bili oni »njegovi« koji su došli da ga »uhvate« i

²² U većini biblijskih slučajeva značenje glagola ἐκβάλλω uključuje nijansu nasilja (u LXX redovito prevodi glagol ψῆξ): »force to leave, drive out, expel« (Bauer i Danker 2000); »istjerati, izbaciti, izgoniti, otjerati« (Popović 2016). Rječnici navode i neka iznimna značenja glagola bez konotacije sile: »to cause to go or remove from a position (without force), send out/away, release, bring out« (Bauer i Danker 2000); »poslati, izvesti, iznijeti, (iz)vaditi, iskopati« (Popović 2016). Po našoj prosudbi, to isključivanje konotacije sile je problematično. Naime, u tekstovima kojima se potkrjepljuju ta iznimna značenja glagola (e.g., Mt 7,4; 12,20; 13,52; Mk 9,47; Lk 10,2) implicira se uporaba sile jer uvijek postoji nekakav otpor ili protivna volja.

²³ Ublaženo značenje glagola ἐμβριμάομαι u Mk 1,43 navode i rječnici: »warn sternly Mk 1:43« (Bauer i Danker 2000); »otresti se (Mk 1,43)« (Popović 2016).

²⁴ Glagol κρατέω ima različita značenja i većina podrazumijeva uporabu sile: »to accomplish someth. by overcoming obstacles, attain [...] to use one's hands to establish a close contact, hold [...] to take control of someone or someth., seize, control [...] of taking into custody arrest, apprehend [...] of taking hold of forcibly and also without the use of force take hold of, grasp, seize« (Bauer i Danker 2000.); »uhvatiti, uhititi; držati; zadržati; ovladati; uzeti, prihvatiti; obujmiti; obuzdati« (Popović 2016). Marko upotrebljavan taj glagol 15 puta i njime najčešće označava uhićenje, većinom uhićenje Isusa (Mk 3,21; 12,12; 14,1.44.46), jednom Ivana Krstitelja (Mk 6,17) i jednom Isusova učenika (Mk 14,49).

²⁵ Glagol ἐξίστημι u intransitivnom smislu opisuje stanje uma: »be out of one's normal state of mind [...] lose one's mind, be out of one's senses [...] be amazed, be astonished« (Bauer i Danker 2000.); »začuditi se, zapanjiti se, snebivati se, iznenaditi se; biti zadivljen/zanesen; biti izvan sebe« (Popović 2016); sa »ἐαυτοῦ izvan sebe biti« (Senc 1999). Marko upotrebljava taj glagol četiri puta i njime većinom označava stanje prekomjerne zadivljenosti (Mk 2,12; 5,42; 6,51), a u Mk 3,21 nameće se konotacija mentalnog poremećaja.

²⁶ Ublažena značenja glagola u Mk 3,21 navode se i u rječnicima: »take control of (Jesus) Mk 3:21«, »'He has lost his senses' Mk 3:21« (Bauer i Danker 2000.); »obuzdati (Mk 3,21)«, »biti izvan sebe (Mk 3,21)« (Popović 2016).

²⁷ U Mk 3,20-35 Marko se koristi tzv. sandwich tehnikom i umeće sporednu scenu unutar glavne scene (Mk 3,20-21.21-30.31-35). Za tu Markovu narativnu tehniku vidi: Moj 2018, 363-377.

koji su govorili da je Isus »poremećen« (Mk 3,21), dok su farizeji govorili da je opsjednut (Mk 3,22.30). Na toj pozadini razumljivo je da Isus u nastavku scene odbija izići iz kuće ususret majci i braći, koji su čekali vani da ga uhvate, te ih se javno odriče, izjavljujući da su njegova majka i braća oni koji sjede oko njega (Mk 3,31-35). Međutim, u prijevodu KS-a uvodna scena u Mk 3,21 je ublažena pa se ni njezin nastavak u Mk 3,31-35 više ne može vidjeti u svom pravom negativnom svjetlu.

Kad su ljudi donosili djecu Isusu, Marko kaže: οἱ δὲ μαθηταὶ ἐπετίμησαν αὐτοῖς. ἰδὼν δὲ ὁ Ἰησοῦς ἠγανάκτησεν – »A učenici su ih prekoravali. Vidjevši to, Isus se razgnjevio.« (Mk 10,13b-14). Glagoli ἐπιτιμάω i ἀγανακτέω povezani su istim kontekstom i neosporno izražavaju jake negativne emocije i akcije: ἐπιτιμάω – »prekoravati«²⁸ i ἀγανακτέω – »razgnjeviti se«²⁹. Međutim, hrvatski prijevod KS-a ublažava njihovo značenje: »A učenici im branili. Opazivši to, Isus se ozlovolji.«³⁰

Ublažavanje izraza Isusove grubosti ide za prevencijom možebitnih sablazni i usklađivanjem Markova prikaza Isusa s prikazom drugih sinoptika, koji su prvi otklonili Markove elemente grubosti.³¹ Sinoptički ispravci Markova prikaza Isusa daju povoda spekulacijama da Marko možda nije dobro poznao značenje grčkih glagola i uzimaju se kao argument za ublažavanje Isusove grubosti u biblijskim prijevodima. Međutim, ti argumenti nisu uvjerljivi.

Više izraza grubosti kumulativno upućuje na zaključak da Marko namjerno upotrebljava one glagole koji izražavaju jake negativne emocije i akcije te da sigurno nije riječ o Markovu nepoznavanju i neadekvatnoj uporabi grčkih riječi. Na Markovo svjesno afirmiranje Isusove grubosti upućuje i njegova

²⁸ Glagol ἐπιτιμάω ima nekoliko nijansi značenja: »to express strong disapproval of someone, rebuke, reprove, censure also speak seriously, warn« (Bauer i Danker 2000); »koriti, ukoriti, prekoriti; prijetiti, zaprijetiti, strogo zapovjediti; braniti, zabranjivati; osuditi ili spriječiti« (Popović 2016). Marko upotrebljava taj glagol devet puta i njime većinom opisuje Isusove oštre naredbe i ukore (demonima, Mk 1,25; 3,12; 9,25; vjetru, Mk 4,39; učenicima, Mk 8,30; Petru, Mk 8,33), a tri puta prijekore ljudi (Petar Isusu, Mk 8,32; učenici ljudima, Mk 10,13; mnoštvo slijepcu, Mk 10,48).

²⁹ Glagolu ἀγανακτέω pridaju se sljedeća značenja: »be indignant against what is assumed to be wrong, be aroused, indignant, angry« (Bauer i Danker 2000.); »gnjeviti se, srditi se, ljutiti se, ozlovoljiti se, negodovati« (Popović 2016); »mrzovoljast, zle volje biti, srditi se« (Senc 1999). Marko upotrebljava taj glagol tri puta (Mk 10,14.41; 14,4), dva puta u kombinaciji negativnih glagola (ἐπιτιμάω, ἀγανακτέω, Mk 10,13-14; ἀγανακτέω, ἐμβροχάομαι, Mk 14,4-5).

³⁰ Ublaženo značenje glagola ἀγανακτέω u Mk 10,14 navodi i Popović 2016: »ozlovoljiti se (Mk 10,14)«.

³¹ Matej i Luka ne spominju scenu u Mk 3,21, a kod scena u Mk 1,43; 10,14 izostavljaju glagole koji opisuju Isusovu grubost (Mk 1,43 > Mt 8,4 | Lk 5,16; Mk 10,14 > Mt 19,14 | Lk 18,16).

negativna verzija Isusova poslanja otvrdnuća naroda³² kao i Isusova tvrdnja u Mk 10,18 (I Lk 18,19) da je samo Bog dobar. Nadalje, sinoptička otklanjanja Isusove grubosti ne mogu opravdati takvo postupanje kod prijevoda Pisma jer prevoditelji Pisma nemaju istu ulogu kao nadahnuti pisci i nije im dopušteno ono što je Bog dopustio biblijskim piscima. Što je najvažnije, otklanjanje Isusove grubosti u biblijskim prijevodima ima negativne učinke.

Pismo lišeno Isusove grubosti podupire krivu percepciju Isusova čovjštva. Ono navodi ljude da vide Isusa kao neko savršeno božansko biće, a ne kao pravog čovjeka. Posljedično tomu ljudi u Isusu ne nalaze prikladnog posrednika između Boga i ljudi, onoga koji im je blizak jer im je u svemu bio jednak (Heb 2,17-18; 4,14-16), pa traže druge posrednike u svecima (*Wirkungsgeschichte*). Markov prikaz Isusove grubosti sačuvan je Božjom voljom u Pismu i predstavlja spasonosnu branu krivoj percepciji Isusova čovjštva. Stoga tu spasonosnu Isusovu grubost treba očuvati u prijevodu.

2.3. Pojašnjavanje nejasnoća u biblijskom prijevodu

U prevođenju Pisma uobičajena je praksa da prevoditelj otkloni nejasnoće koje nalazi u izvorniku, to jest da protumači ili pojasni nepoznate i nejasne hebrejske i grčke riječi. Po našoj prosudbi, takvo postupanje nije uvijek opravdano. Postoje slučajevi kada su biblijski pisci namjerno upotrijebili neki nejasni termin (Iz 28,10-11) ili višeznačni pojam,³³ te slučajevi kad je Bog predvidio dublji smisao i preciznije značenje nekog općeg termina bez da je dokinuo njegovo osnovno nejasno značenje.³⁴ Stoga se pred nepoznatim i nejasnim terminom ne treba samo pitati koje je njegovo ispravno značenje nego se ponajprije treba upitati je li možda ispravna njegova nejasnoća.

Neopravdano pojašnjenje nejasnih biblijskih termina dugoročno stvara problem i to ćemo vidjeti na dvama klasičnim primjerima.

³² Matej preuzima ublaženu grčku verziju Izaijina poslanja (Mt 13,14-15 < Iz 6,9-10 LXX), a Marko je vjerniji hebrejskom originalu (Mk 4,11-12 < Iz 6,9-10 MT), pa u Markovoj verziji Isusove parabole služe tomu da ljudi ne razumiju Isusov govor i da se ne obrate.

³³ Uporaba višeznačnih termina česta je u mudrosnim spisima, gdje se višeznačnim terminima želi istodobno poslati više različitih poruka.

³⁴ Primjerice, opći termin מלצר – »(mlada) žena« u Iz 7,14 dio je proroštva koje se primarno odnosi na kralja Ahaza i njegovu ženu, te nije legitimno u prijevodu Iz 7,14 unositi precizniji termin »djevica«, koji je kasnije unio evanđelist Matej, slijedeći LXX i primjenjujući proroštvo na Mariju (παρθένος – »djevica«, Mt 1,23 < Iz 7,14 LXX). Vidi: Papinska biblijska komisija TBC, 1995, br. 1420-1422.

2.3.1. Imenica עָלָא u Post 2

Imenica עָלָא u Bibliji ima općenito značenje »strana«, a u kasnijoj rabinskoj literaturi i kod srodnih riječi u drugim semitskim jezicima javlja se i značenje »rebro« (arapski *dil'*, *dila'*; akadski *šēlu*).³⁵ U Post 2,21-22 riječ עָלָא označava dio prvog ljudskog bića od kojeg je Bog izgradio ženu. Budući da značenje riječi nije dodatno precizirano i ne zna se na koji je dio prvog ljudskog bića autor konkretno mislio, prevoditelji su spekulirali. Neki su drevni prevoditelji izabrali riječi koje imaju dva značenja kao i hebrejska riječ עָלָא, »strana, rebro« (LXX: *πλευρά*; VG: *costa*)³⁶, a neki su jasno precizirali da je riječ o »rebru« (Targum: עֲלֵי), pa se to zadnje značenje nametnulo kasnijim prevoditeljima.

Tradicionalni prijevod »rebro« danas se sve više propitkuje (Wickstrom 2021, 1-7). Naime, vjerojatnije je da imenica עָלָא u Post 2 označava nespecificiranu »stranu« prvog ljudskog bića, koja je kvantitativno i kvalitativno prikladna za konstrukciju žene (בְּנֶה – »graditi, izgraditi«, Post 2,22). To logično zapažanje, međutim, ne uspijeva se nametnuti jer se prijevod »rebro« kroz povijest konsolidirao i izgradio mentalitet i percepciju žene kao »Adamova rebra«. Taj tradicionalni prijevod i slika jako su negativno utjecali i još uvijek negativno utječu na percepciju i položaj žene u Crkvi, ali unatoč tomu i unatoč svim protivnim argumentima, oni preživljavaju i jako je teško uvjeriti vjernike da »Adamovo rebro« nije »rebro« (*Wirkungsgeschichte*).

³⁵ U Bibliji imenica עָלָא većinom znači »strana« (Izl 25,12.14; 26,20.26-27.35; 27,7; 30,4; 36,25.31.32; 37,3.5.27; 38,7; 2 Sam 16,13; 1 Kr 6,8), nekad »pobočna prostorija« (1 Kr 6,5; 7,3; Ez 41,5-9.11.26), a nekad »daska, vratnica« (1 Kr 6,15-16.34). Unatoč tomu, Brown, Driver i Briggs 2003, predstavljaju značenje »rebro« kao temeljno značenje riječi: »rib of man [...] rib of hill, i.e. ridge, or terrace [...] side-chambers or cells (enclosing temple like ribs) [...] ribs of cedar and fir, i.e. planks, boards [...] leaves of door [...] side, of ark [...] of tabern. [...] of altar«. Drukčije Zorell 1984, koji vidi značenje »strana« kao primarno značenje: »costa viri [...] latus (dextrum, sinistrum) hominis [...] rei, ut arcae [...] arae [...] montis [...] tabernaculi [...] asses [...] asses, laminae«. Po našem mišljenju, primarno značenje riječi עָלָא je »strana« i iz njega se izvelo sekundarno značenje »rebro« jer strane ljudskog i životinjskog tijela vidljivo sadrže rebra. Vidi narednu bilješku.

³⁶ Grčka riječ *πλευρά* često se prebrzo uzima u značenju »rebro«, previđajući da ona ima oba relevantna značenja: »side, mostly of the human body« (Bauer i Danker 2000); »bok, strana, prsna strana (tijela), rebro« (Popović 2016); »bok ljudskoga i životinjskoga tijela, rebra [...] pren. strana, za mjesta, tabor ili bok, krilo u vojske« (Senc 1999). Slično je s akadskom riječi *šēlu*, koja je srodna s hebrejskom riječi i koja isto ima dva značenja, »strana, rebro«.

2.3.2. Imenica הָבֵל u Knjizi Propovjednika

Imenica הָבֵל u Bibliji ima različita značenja: »dašak, povjetarac, prolaznost, ispraznost, Abel«³⁷. U Knjizi Propovjednika ona predstavlja ključan pojam Koheletove mudrosti,³⁸ pa su joj prevoditelji tradicionalno pridavali samo jedno od značenja i odabrali su ono koje su smatrali najprikladnijim u filozofsko-mudrosnom kontekstu: ματαιότης (LXX)³⁹ > *vanitas* (VG) > *ispraznost* (KS).⁴⁰

Tumači su s vremenom uočili prikladnost drugih značenja imenice הָבֵל u Knjizi Propovjednika te se danas većinom smatra da je Kohelet upotrebljava kao višeznačnicu (Paul 2011, 285–301). Međutim, ta spoznaja ostaje u okvirima egzegetskih studija jer se u širem crkvenom kontekstu nametnuo tradicionalni prijevod »ispraznost«. Taj jednoznačni prijevod krivo je sveo Koheletovu mudrost na tezu o ispraznosti, a ta je kriva teza diskreditirala i Koheletovu mudrost kao ispraznu i vjernicima neprihvatljivu (*Wirkungsgeschichte*). Moderna istraživanja osporila su i jednoznačan prijevod »ispraznost« i svođenje Koheletove mudrosti na tezu o ispraznosti, ali unatoč svim argumentima teško je rehabilitirati Koheletovu mudrost i uvjeriti vjernike da ona sama nije isprazna.

2.3.3. Očuvanje nejasnoća u prijevodu

Navedeni primjeri pojašnjenja nejasnih izvornih riječi u biblijskom prijevodu očituju da neopravdana pojašnjenja sabotiraju svrhovito nejasno značenje i semantičku fleksibilnost biblijskih termina. Stoga bi u biblijskom prijevodu trebalo očuvati opravdane nejasnoće pomoću nepreciznih riječi. A u slučaju da jezik biblijskog prijevoda nema adekvatnu nepreciznu riječ ili ju je teško pronaći jer je izvorna riječ odveć zagonetna, može se, po našoj prosudbi, u biblijskom prijevodu očuvati izvornu hebrejsku ili grčku riječ. Takvo postupanje smisleno je iz nekoliko razloga.

³⁷ Zorell 1984: »aura, lenis, flatus [...] frt. vapor [...] metaph. a) *res inanis, vana, fragilis* [...] b) abstracte: *vanum, vanitas*«; Brown, Driver i Briggs 2003: »vapour, breath [...] fig. of what is evanescent, unsubstantial, worthless, vanity«.

³⁸ Imenica הָבֵל javlja se u Bibliji 86 puta od čega čak 30 puta u Knjizi Propovjednika (Prop 1,2(5x).14; 2,1.11.15.17.19.21.23.26; 3,19; 4,4.7.8.16; 5,6.9; 6,2.4.9.11.12; 7,6.15; 8,10.14(2x); 9,9(2x); 11,8.10; 12,8(3x)).

³⁹ Grčki termin ματαιότης označava »state of being without use or value, emptiness, futility, purposelessness, transitoriness« (Bauer i Danker 2000).

⁴⁰ Tako i većina drugih modernih prijevoda Biblije, primjerice: *vanity* (King James Version), *vanità* (Bibbia della CEI), *vanité* (Traduction Oecuménique de la Bible), *Nichtigkeit* (Schlachter Bible).

Moderni je svijet komunikacijski umrežen pa se globalno značajni stručni termini implementiraju u razne jezike u njihovu jezičnom izvorniku. U tom svijetu jezične globalizacije moguće je slično postupati i s hebrejskim i grčkim biblijskim terminima te ih implementirati u biblijske prijevode kao stručne biblijske tuđice.⁴¹ Te nejasne biblijske tuđice u biblijskom prijevodu poticale bi čitatelje Pisma na aktivno istraživanje njihova biblijskog značenja te ne bi bili samo pasivni primaoci biblijskih informacija. Osim toga, nejasne biblijske tuđice preslikavale bi spasonosnu nejasnoću biblijskog izvornika, koja odgaja ljude po Božju. Ako u biblijskom prijevodu otklonimo sve nejasnoće, čitatelji će doživljavati Pismo kao izvor preciznih informacija i čitanjem Pisma izgrađivat će ohol stav znanja Pisma. No ako u biblijskom prijevodu očuvamo nejasnoće, čitatelji će imati dovoljno spasonosne jasnoće i dio spasonosne nejasnoće, što će ih oblikovati u skromne vjernike koji znaju da ne znaju i da ih Božje riječi nadilaze.

2.4. Dotjerivanje izričaja u biblijskom prijevodu

Kod prevođenja Pisma uobičajena su dotjerivanja biblijskog stila i izričaja. Takva se dotjerivanja ne problematiziraju, ali ona itekako mogu stvoriti probleme. Jedan takav primjer jest prijevod niza imperativa u 1 Kor 16,13.

Γρηγορείτε στήκετε ἐν τῇ πίστει ἀνδρίζεσθε κραταιοῦσθε
Bdijte, budite postojani u vjeri, budite hrabri, budite jaki! (dosl.)
Bdijte postojani u vjeri, muževni budite, čvrsti. (KS)
1 Kor 16,13

Prijevod KS-a skraćuje niz od četiri imperativa u dva složena imperativa, a kod glagola ἀνδρίζομαι preferira etimološko značenje »biti muževan« (VG: *viriliter agite*) da izbjegne ponavljanje: »muževni budite, čvrsti« (dosl. »budite hrabri, budite jaki«). Takvo dotjerivanje izričaja sporno je zbog nekoliko razloga.

Prvo, interpretacija niza imperativa u prijevodu KS-a je problematična. Prva dva glagola u r. 13a označavaju dvije različite stvari, »bdjeti« i »biti postojan u vjeri«, te ih nije trebalo stapati u prijevodu, a druga dva glagola u r. 13b su sinonimi, i to je trebalo očuvati u prijevodu. Pavlova kombinacija im-

⁴¹ Hebrejski i grčki termini u Pismu nerijetko imaju specifična biblijska značenja pa im se može dati status stručnih biblijskih tuđica, a ne status hebraizama i grecizama.

perativa glagola ἀνδρίζομαι – »biti hrabar«⁴² i κραταιόομαι – »biti jak«⁴³ ima biblijsku pozadinu u LXX, gdje izražava jedan te isti snažni poticaj.⁴⁴ Ta biblijska pozadina i bliži kontekst Pavlovih poticaja u 1 Kor 16,13 očituju da glagol ἀνδρίζομαι nema značenje »biti muževan«, nego svoje uobičajeno i primarno značenje »biti hrabar«⁴⁵ te da dva imperativa u r. 13b izražavaju jedan te isti snažni poticaj.

Drugo, prijevod KS-a u 1 Kor 16,13 opstruira Pavlovu retoriku i snažni poticaj na ustrajavanje u vjeri, a šalje krivu poruku koju Pavao ne šalje. Dotjerivanjem izričaja, u središtu Pavlovih poticaja krivo se našao imperativ »muževni budite«, pa su hrvatski vjernici krivo zaključili da se Pavao obraća muškarcima i potiče ih da osnaže svoje muške osobine. Ti krivi zaključci pak urodili su raznoraznim pokretima i inicijativama koji predstavljaju muževnost kao prioritet katoličkih muževa i to sporno uvjerenje brane pozivom na imperativ »muževni budite«⁴⁶ (*Wirkungsgeschichte*). A u originalu Pisma Pavao se uopće ne obraća muškarcima niti ih poziva da budu muževni, nego se obraća svim članovima Crkve u Korintu, i ženama i muškarcima, i poziva ih da »budu jaki« u vjeri. No, krivi prijevod i s njim povezana inicijativa »Muževni budite« toliko su se nametnuli u hrvatskom katoličkom prostoru i mentalitetu da je gotovo nemoguće uvjeriti hrvatske katoličke muževe da njihova inicijativa muževnosti uopće nema biblijsku podlogu.

Navedeni primjer ozbiljnih negativnih učinaka jednog naizgled banalnog dotjerivanja biblijskog izričaja u prijevodu Pisma pokazuje koliko je opasno bilo kakvo odstupanje od biblijskog izvornika.

Zaključak

Izlaganje nauka dogmatske konstitucije *Dei Verbum* i iznošenje primjera otklanjanja ljudske slabosti Božjih riječi u prijevodima Pisma potkrijepilo je našu tezu da ljudsku slabost Božjih riječi treba očuvati u biblijskom prijevodu.

⁴² ἀνδρίζομαι – »conduct oneself in a courageous way« (Bauer i Danker 2000.); »biti muževan/hrabar; djelovati muževno/hrabro« (Popović 2016).

⁴³ κραταιόομαι – »become strong« u fizičkom i duhovnom smislu (Bauer i Danker 2000.); »jačati, ojačati se; biti jak, čvrst« (Popović 2016).

⁴⁴ Kombinacija glagola ἀνδρίζομαι i κραταιόομαι u LXX javlja se tri puta: jednom prevodi dva povezana oblika glagola πῆν – »biti snažan, hrabar« (2 Sam 10,12), a dva puta kombinaciju glagola πῆν – »biti snažan, hrabar« i ἰσχυρὸς – »biti jak, snažan« (Pss 26,14; 30,25).

⁴⁵ Glagol ἀνδρίζομαι više se koristi u značenju »biti hrabar« nego »biti muževan«, a u LXX redovito prevodi hebrejski glagol פָּחַד – »biti snažan, hrabar«.

⁴⁶ Za hrvatsku inicijativu »Muževni budite« vidi: <https://muzevnibudite.com> (pristupljeno 15. II. 2025.).

Govor *Dei Verbum* 11 – 13 o božansko-ljudskoj naravi Pisma i usporedba Urječenja i Utjelovljenja, odnosno ulaska Božjih riječi u ljudski jezik i ulaska Vječne Riječi u ljudsko tijelo, otkriva da ljudska slabost Božjih riječi nije neželjen nusprodukt nadahnuća, nego Božji izbor i ima spasonosno značenje. Ona je bitan element spasonosne susretljivosti Božje mudrosti, koja očituje ono što artikulirani govor Pisma ne može izreći – »neizrecivu Božju dobrohotnost« (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 13). K tomu, ona je najsnažniji dokaz autentičnosti Urječenja kao što je slabost ljudskog tijela Vječne Riječi najsnažniji dokaz autentičnosti Utjelovljenja. Stoga tu spasonosnu ljudsku slabost Božjih riječi treba očuvati u prijevodu. To isto podrazumijeva i zahtjev *Dei Verbum* za »prikladnim i ispravnim« prijevodima Pisma (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 22).

Primjeri otklanjanja ljudske slabosti Božjih riječi u prijevodima Pisma otkrili su analogna postupanja u drevnim i modernim prijevodima te negativne konotacije i dugoročne negativne učinke takvih prijevoda (*Wirkungsgeschichte*). Primjeri pokazuju da se ažuriranje teologije, odstranjivanje sablazni, pojašnjavanje nejasnoća i dotjerivanje izričaja u biblijskim prijevodima na prvu nameće kao dobar i logičan izbor, ali se u konačnici očituje kao loš izbor. Prevoditelji otklanjaju ljudsku slabost Božjih riječi jer je gledaju iz svoje povijesne, crkvene i teološke perspektive i iz te ograničene perspektive percipiraju je kao teološku, moralnu ili literarnu manjkavost. No povijest negativnih učinaka takvih prijevoda (*Wirkungsgeschichte*) otkriva da ljudska slabost Božjih riječi nije nikakva manjkavost, nego svevremenska spasonosna stvarnost Pisma, koja nadilazi ograničene povijesne, crkvene i teološke trendove i perspektive.

Uklanjanje ljudske slabosti Božjih riječi ne poboljšava Pismo, nego ga oštećuje i pretvara u ono što Pismo nije, a to je precizni teološki manual. Bog ljudima nije želio dati precizni teološki manual, nego slabo ljudsko Pismo, koje očituje Božju »čudesnu susretljivost« i »neizrecivu dobrohotnost« (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 13). Precizni teološki manuali to ne mogu postići. Oni ne izražavaju Božju blizinu svim ljudima i ne privlače sve ljude. Oni privlače samo one koji su željni ideja te nerijetko mijenjaju samo ideje ljudi i formiraju samo ideologe. A slabo ljudsko Pismo blisko je svim slabim ljudima te ih privlači i odgaja po Božju.⁴⁷ Iz te svevremenske odgojne perspektive jasno je da ljudska slabost Božjih riječi nije nikakav defekt, nego spasonosna stvarnost Pisma koju treba očuvati u biblijskom prijevodu.

⁴⁷ »I tako, ovom objavom nevidljivi Bog (usp. Kol 1, 15; 1 Tim 1, 17) u bujici svoje ljubavi zapodijeva razgovor s ljudima kao prijateljima (usp. Izl 33, 11; Iv 15, 14-15) i s njima druguje (usp. Bar 3,38) da ih pozove u zajedništvo sa sobom i da ih u nj prigrli« (Drugi vatikanski koncil DV, 1998, 2).

Uzor čuvanja ljudske slabosti Božjih riječi može se naći u masoretima. Oni su čitali Pismo iz svoje povijesne i religiozne perspektive te su u mnogim riječima Pisma našli literarne, moralne i teološke manjkavosti (*lectiones difficiles*). Kod tih spornih riječi Pisma masoreti su dodavali svoje vokale i svoja prihvatljiva čitanja (Qere), ali nisu otklanjali njihovu ljudsku slabost i mijenjali konsonante, nego su ih očuvali u njihovu postojećem obliku (Ketib). Zahvaljujući takvom postupanju masoreta, do danas su ostale očuvane mnoge Božje riječi koje su masoretima bile sporne ili nerazumljive, a nama to više nisu jer su nastale nove okolnosti.

Masoretska praksa čuvanja slova Pisma (Ketib) bila je odraz njihova strahopoštovanja prema Božjim riječima, a praska otklanjanja ljudske slabosti Božjih riječi u biblijskim prijevodima odražava suprotan stav. Otklanjajući ljudsku slabost Božjih riječi, mi u prijevodu otklanjamo Božji 'Ketib' i ostavljamo samo svoj domišljati 'Qere'. Time očitujemo manjak strahopoštovanja prema Božjim riječima te umišljenost i preuzetnost da ih znamo, smijemo i možemo popravljati. No naši domišljati prijevodi nisu drugo doli novi veći problemi. Oni priječe ljudima da u Pismu susretnu spasonosni Božji 'Ketib', koji je namijenjen njima, a mi ga ne možemo dokučiti jer nije sve dano nama.

Popis literature

1. Biblijska izdanja

- Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Studienausgabe. ⁵1997. Uredili: Karl Elliger i Walter Rudolph. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Septuaginta*. Editio altera. 2006. Uredili: Alfred Rahlfs i Robert Hanhart. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Novum Testamentum Graece*. 27. Revidierte Auflage. ⁸2001. Uredili: Eberhard Nestle, Erwin Nestle, Barbara Aland, Kurt Aland. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft.
- Biblija*. ⁵2019. Prijevod: Stari zavjet (osim Petoknjižja i Psalama): na temelju rukopisa Antuna Sovića; Petoknjižje: Silvije Grubišić; Psalmi: Filibert Gas; Novi zavjet: Bonaventura Duda i Jerko Fućak. Glavni urednici: Jure Kaštelan i Bonaventura Duda. Urednici: Josip Tabak i Jerko Fućak. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Jeruzalemska Biblija*. Stari i Novi zavjet s uvodima i bilješkama iz »La Bible de Jérusalem«. 2004. Prijevod: Stari zavjet (osim Petoknjižja i Psalama): na temelju rukopisa Antuna Sovića; Petoknjižje: Silvije Grubišić; Psalmi: Filibert Gas; Novi zavjet: Bonaventura Duda i Jerko Fućak. Uredili: Adalbert Rebić, Jerko Fućak i Bonaventura Duda. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- La Bible*. Traduction liturgique officielle. Texte intégral publié par les évêques catholiques francophones. 2013. Paris: Mame.
- La Sacra Bibbia*. Versione ufficiale della CEI. 2008. Conferenza episcopale italiana. Roma: Uelci.

2. Ostalo

- Bauer, Walter i Frederick W. Danker. ³2000. *A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Blass, Friedrich i Albert Debrunner. ²1997. *Grammatica del greco del Nuovo Testamento*. Brescia: Paideia.
- Brown, Francis, Samuel R. Driver i Charles A. Briggs. ⁷2003. *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English Lexicon*. Peabody, MA: Hendrickson Publishers.
- Drugi vatikanski koncil DV. ⁵1998. Dei Verbum. Dogmatska konstitucija o božanskoj objavi (18. XI. 1965.). U: Drugi vatikanski koncil, *Dokumenti*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Evans, Craig A. 1982. The Text of Isaiah 6,9-10. *Zeitschrift für die Altestamentliche Wissenschaft* 94/3: 415-418.
- Francuska biskupska konferencija. 2017. Assemblee pleniere – Communiqué final (31. III. 2017.). U: <https://eglise.catholique.fr/espace-presse/communiqués-de-presse/437203-assemblee-pleniere-de-printemps-communique-final/> (pristupljeno: 15. II. 2025.).
- Joüon, Paul i Takamitsu Muraoka. ³2000. *A Grammar of Biblical Hebrew*. Roma: Pontificio Istituto Biblico.
- Van der Kooij, Arie. 1981. *Die alten Textzeugen des Jesajabuches. Ein Beitrag zur Textgeschichte des Alten Testaments*. Göttingen: Vandenhoeck Ruprecht.
- Moj, Marcin. 2018. Sandwich Technique in the Gospel of Mark. *The Biblical Annals* 8/3: 363-377.
- Papinska biblijska komisija. 1995. *Tumačenje Biblije u Crkvi. Govor pape Ivana Pavla II. i dokument Papinske biblijske komisije*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Paul, Mart-Jan. 2011. The Translation of Hebel in Ecclesiastes. U: Riecker, Siegbert i Julius Steinberg (ur.), *Das heilige Herz der Tora*. Festschrift für Hendrik Koorevaar zu seinem 65. Geburtstag, 285-301. Aachen: Shaker Verlag.
- Popović, Anto. 2016. *Grčko-hrvatski rječnik Novoga zavjeta*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.
- Schmidt, Joh. Michael. 1971. Gedanken zum Verstokungsauftrag Jesajas (Is VI). *Vetus Testamentum* 21/1: 68-90.
- Senc, Stjepan. ³1999. *Grčko-hrvatski rječnik*. Zagreb: Naprijed.
- Talijanska biskupska konferencija. 2018. Comunicato finale della 72a assemblea generale (15. XI. 2018.). U: <https://www.chiesacattolica.it/documenti-segreteria/comunicato-finale-della-72a-assemblea-generale-roma-12-15-novembre-2018/> (pristupljeno: 15. II. 2025.).
- Wickstrom, Steven P. 2021. Adam's Rib. *SPW Books* 1/1: 1-7. U: <https://www.spwickstrom.com/rib/> (pristupljeno 15. II. 2025.).
- Zerwick, Maximilian. ⁷2001. *Biblical Greek*. Roma: Pontificio Istituto Biblico.
- Zorell, Franciscus. 1984. *Lexicon Hebraicum Veteris Testamenti*. Romae: Pontificium Institutum Biblicum.